

PRACE
JĘZYKOZNAWCZE
19
STUDIA POLONISTYCZNE

pod redakcją
Aliny Kowalskiej i Aleksandra Wilkonia

Uniwersytet Śląski

Katowice 1991

MARIAN KUČAŁA

Akcentuacja współczesna jako ilustracja do wykładu o akcentuacji historycznej

Związek współczesnego stanu języka z jego rozwojem historycznym, a więc związek synchronii z diachronią jest oczywisty — stan współczesny stanowi kolejny stopień historycznego rozwoju języka. W nauczaniu przedmiotów językowych oddziela się jednak synchronię od diachronii, co jest z dydaktycznego punktu widzenia korzystne. W dziedzinie gramatyki — a o nią tutaj chodzi — oddzielanie takie jest mniej lub bardziej ściśle, w każdym razie w podręcznikach gramatyki opisowej rzadziej się przywołuje fakty historyczne niż w podręcznikach gramatyki historycznej fakty współczesne. Często są bowiem poglądy, że ukazując współczesny system gramatyczny, nie powinno się w ogóle uciekać do objaśnień historycznych, i ma to swoje uzasadnienie. Nie byłoby natomiast uzasadnione całkowite odcinanie się od współczesności przy przedstawianiu gramatyki historycznej.

Zwolenniczką omawiania przy nauczaniu gramatyki historycznej także zjawisk ze współczesnego języka, i to w dość szerokim zakresie, jest Profesor Irena Bajerowa. Chodzi jej przede wszystkim o „historyczne zrozumienie form dzisiejszego języka”¹, proponuje więc na ćwiczeniach z tego przedmiotu czytać i objaśniać nie tylko dawne teksty, ale i teksty współczesne. To mogłoby być dla studentów pobudzające, ukazałoby im sens nauczania gramatyki historycznej².

Nie ulega wątpliwości, że gramatyka historyczna jest pomocna przy objaśnianiu wielu faktów z zakresu gramatyki opisowej. Ale może być i na odwrót: zrozumienie współczesnych zjawisk językowych pomaga zrozumieć zjawiska dawne. Podanie na to przykładu jest celem niniejszego artykułu. Przykładem będzie akcent wyrazowy.

¹ I. Bajerowa: *O nauczaniu gramatyki historycznej i historii języka polskiego*. W: *Nauczanie przedmiotów historycznojęzykowych i dialektologii na filologii polskiej w szkołach wyższych*. Red. I. Bajerowa. Katowice 1978, s. 15.

² Tamże, s. 94.

Ponieważ chodzi tu o nauczanie, omówimy pokrótce informacje o akcencie zawarte w gramatykach, tzn. w podręcznikach, i to głównie w tych, z których się uczą, po które mogą sięgać studenci w dzisiejszych czasach. Mniej nas interesują gramatyki opisowe, bardziej historyczne.

Niektóre gramatyki opisowe podają o akcencie informacje ogólne, np. takie, że jest on w języku polskim pod względem fonetycznym stały, a pod względem morfologicznym ruchomy, choć w niektórych wyrazach obcego pochodzenia „zachowuje niezmiennność morfologiczną”, np. *hist'oryk*, *hist'oryka* (choć *historyk'owi*)³. W. Doroszewski nieruchomość morfologiczną akcentu ilustruje przykładami rosyjskimi⁴.

Wszystkie gramatyki opisowe wymieniają w różnym zakresie odstępstwa od stałego akcentu na sylabie przedostatniej. A więc podają przykłady wyrazów obcych z akcentem na sylabie trzeciej od końca, także kilku rodzimych (*ok'olica*, *rzeczposp'olita*, w *'ogóle*, *szcz'egóły*), formy typu *chodz'iliśmy*, liczebniki typu *czł'erysta*, *czł'erykroć*; z akcentem na czwartej od końca formy typu *chodz'ilibyśmy*. Akcent typu *gram'atyka*, *uniw'ersytet* S. Szober uważa za „obcy”⁵. Z. Klemensiewicz akcent na sylabie trzeciej i czwartej od końca nazywa „osobliwym akcentem wyrazów zapożyczonych” i „osobliwym akcentem wyrazów rodzimych”⁶. Akcent typu *pis'aliliśmy*, *pis'alibyśmy* P. Bąk uznaje za „pozornie niezgodny z normą języka polskiego”⁷. Piszą też gramatycy o akcentowaniu typu *pis'aliliśmy*, *czł'erysta* jako o oczywistości wynikającej z historycznego złożenia tych form, zapominając, że w takichże złożeniach typu *pis'alęm*, *Biał'ystok* akcent jest inny.

O akcentowaniu ostatniej sylaby większość gramatyk nie wspomina, niektóre odnotowują to zjawisko jakby przypadkowo. W. Doroszewski pisze, że akcentowane na drugiej sylabie od końca bywają skrótowce typu *Pepees*, „które dotychczas, stanowiąc wyłom w ogólnej zasadzie akcentowania, były konsekwentnie akcentowane na sylabie ostatniej”⁸. P. Bąk, omawiając enklityki, wymienia przyimki, które „mają akcent na ostatniej sylabie”, np. *bez'e mnie*, *nad'e mną*⁹.

Wspominają też gramatyki o akcencie inicjalnym, niepoprawnym, typu *t'ysiące*, *'oficer*, *z'obowiązanie*, a także spowodowanym czynnikami logicznymi, np.: *Możemy wybrać Wr'óblewskiego i M'alinowskiego, a Pi'otrowskiego poprosimy, żeby nie rezygnował*¹⁰.

³ S. Szober: *Gramatyka języka polskiego*. Wyd. 3. Opr. W. Doroszewski. Warszawa 1953, s. 23.

⁴ W. Doroszewski: *Podstawy gramatyki polskiej*. Cz. 1. Warszawa 1963, s. 118.

⁵ S. Szober: *Gramatyka...*, s. 23.

⁶ Z. Klemensiewicz: *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa 1986, s. 29, 32.

⁷ P. Bąk: *Gramatyka języka polskiego. Zarys popularny*. Warszawa 1984, s. 117.

⁸ W. Doroszewski: *Podstawy gramatyki...*, s. 120.

⁹ P. Bąk: *Gramatyka języka...*, s. 120.

¹⁰ W. Doroszewski: *Podstawy gramatyki...*, s. 120.

Do nauki gramatyki historycznej podstawowym podręcznikiem jest obecnie (już od dość dawna) książka Z. Klemensiewicza, T. Lehra-Spławińskiego, S. Urbańczyka¹¹. Przedstawiono w niej obszernie rozwój akcentu i iloczasu od praindoeuropejszczyzny poprzez wczesną fazę prasłowiańszczyzny i fazę późniejszą, stosunki polsko-pomorskie do wczesnej i późniejszej polszczyzny, aż do ukształtowania się polskiego akcentu paroksytonicznego. Podaje się, że w najstarszej polszczyźnie akcent był swobodny i ruchomy (w XI, XII wieku prawdopodobnie jeszcze w postaci starszej niż znany z północnych Kaszub), następnie inicjalny (z pewnością w XIV wieku), wreszcie paroksytoniczny (że od XV wieku, to tylko przypuszczenie). Poza odwoływaniem się do gwar brak w tym wykładzie nawiązań do współczesnego języka polskiego.

Drugim z częściej używanych podręczników jest opracowanie gramatyki historycznej S. Rosponda¹². Sprawy akcentu są w tym podręczniku przedstawione tak niejasno, a nawet błędnie, że się to do uczenia właściwie nie nadaje. Przykładowo, utożsamia się akcent ruchomy ze swobodnym, inicjalny z proparoksytonicznym. Na przypuszczenie, że pod wpływem łaciny utrzymać akcent inicjalny, podaje się przykłady m. in.: *pol'ityka*, *matem'atyka*, *uniw'ersytet*. *Pol'ityka* jest także przykładem na dawny akcent ruchomy, a *matem'atyka*, *f'izyka* na akcent paroksytoniczny. Mylące są przykłady rosyjskie, skoro się miesza *z'oloto* i *zolo'toj*.

W. Mańczak odwołuje się do współczesnych stosunków akcentowych, ale jego sformułowania też chyba nie są dla studentów jasne i przekonujące. Twierdzenia, że formy *pis'aliliśmy* i *pis'alibyśmy* „zawsze akcentowane są na przedostatniej”, a w *nad'le mną* „przyimek stanowi z następującym zaimkiem jeden wyraz”¹³ wymagałyby dokładniejszego wyjaśnienia i uzasadnienia.

W. Kuraszkiewicz¹⁴, pisząc o rozwoju akcentu, odwołuje się do gwar, języków ruskich, południowosłowiańskich, czeskiego, nie do współczesnej polszczyzny. W nieco obszerniejszym rozdziałku *Rozwój akcentu* Z. Stiebera¹⁵ jest tylko odwołanie się przy omawianiu przejścia *wieliki* ≥ *wielki*, *kalizdy* ≥ *kalizdy*, *gospodzina* ≥ *gospodna* do współczesnej wymowy *wogle*, *uniwersitet*, *klarnet*. Zresztą do doskonałego opracowania historycznej fonologii Stiebera studenci zaglądną chyba wyjątkowo; przypadkowo zapytani studenci z paru ośrodków nie mieli w rękę tej pracy.

Są pewne „regionalne” podręczniki gramatyki historycznej, np. w Krakowie jest używany wydany przez Uniwersytet Jagielloński skrypt J. Stru-

¹¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1955.

¹² S. Rospond: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1973.

¹³ W. Mańczak: *Polska fonetyka i morfologia historyczna*. Warszawa 1983, s. 25.

¹⁴ W. Kuraszkiewicz: *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*. Warszawa 1970.

¹⁵ Z. Stieber: *Rozwój fonologiczny języka polskiego*. Warszawa 1952, s. 47—50.

tyńskiego¹⁶. O akcencie mówi się w nim króciutko, tylko w odniesieniu do języka prasłowiańskiego.

Nieodwoływania się w gramatykach historycznych przy ukazywaniu dawnych systemów akcentowych do faktów współczesnych nie można uważać za jakiś poważniejszy brak, gdyż fakty współczesne są tu innego rodzaju niż fakty historyczne. Wydaje się jednak, że stosunki akcentowe we współczesnym polskim języku ogólnym, odpowiednio ukazane, mogą studentom pomóc w zrozumieniu historycznego rozwoju akcentuacji. Fakty znane po uświadomieniu ich sobie mogą być ilustracją faktów nie znanych. Takie połączenie gramatyki historycznej z opisową w tym zakresie (także i w innych) w wykładzie, a przede wszystkim na ćwiczeniach okazywało się — jak wynika z moich doświadczeń — dla studentów interesujące i pomocne w rozumieniu odległych w czasie zjawisk językowych.

Chodzi głównie o pokazanie, co to jest akcent swobodny, ruchomy, nieruchomy (stały) fonetycznie i morfologicznie, inicjalny.

Akcent wyrazowy swobodny jest to akcent nie związany z określoną — ostatnią, przedostatnią itd. — sylabą wyrazu. Może on padać na sylabę ostatnią, na drugą od końca, trzecią, czwartą lub jeszcze dalszą. Na różne sylaby wyrazów mógł padać akcent w najstarszym okresie języka polskiego, prawdopodobnie do XIII wieku. A jak jest dzisiaj?

Obecnie w pewnym zakresie również akcent pada na różne sylaby wyrazów. Na sylabę ostatnią, tzn. pierwszą od końca, pada akcent w dwóch kategoriach wyrazów: w skrótach tzw. literowcach (i wyjątkowo w zgłoskowcach) oraz w dwusylabowych przyimkach w określonych połączeniach. Musimy się jednak zgodzić, niejako umówić, że owe skrótownice uważamy za wyrazy i że zestrojów akcentowych pisanych oddzielnie nie uważamy za pojedyncze wyrazy. Z tymi zastrzeżeniami przykładów akcentu oksytonicznego trochę się znajdzie. Podawszy studentom przykłady pierwszej grupy, np. *PKP* (*pekap¹e*), *MHD* (*emhad¹e*), *PaFaWag* (*pafaw¹ag*), można oczekiwać dodania przez nich szeregu dalszych tego typu przykładów, np.: *PSL* (*pees¹el*), *UJ* (*uj¹ot*), *WSP* (*wuesp¹e*). Przy niektórych mogą wyniknąć spory, jak się je akcentuje, choćby *PKO*: *peka¹o* czy *pek¹ao*; widać, że występują tu oboczności akcentowe. Akcent na końcową sylabę przyimka pada w połączeniach typu *nad¹e mną*, *przed¹e mną*, *przed¹e dniem*, *spod¹e lba*. Rzadko akcent taki pojawia się w innych wyrazach: *akur¹at*, *gal¹op*, *eksm¹qż*, *arcy¹otr*.

Na sylabie drugiej od końca akcent jest w języku polskim typowy, występuje w ogromnej większości wyrazów i form. Na sylabie trzeciej akcent nie jest wyjątkowy, gramatyki o tym piszą i studenci sami podadzą przykłady różnych grup wyrazów obcych, a także wyrazów i form rodzimych tak akcentowanych. Czwartą sylabę od końca akcentujemy w formach typu: *pis¹alibyśmy*, *roz-*

¹⁶ J. Strutyński: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*. Kraków 1982, s. 34.

mawi'atybyście, matem'atykiśmy (się uczyli), wcz'orajście (przyjechali). Na piątej od końca sylabie akcent spoczywa w rzadko występujących formach typu: *inform'atykowieście (mieli dobrych), w szcz'egółacheśmy (się pogubili)*. (Trzeba się umownie zgodzić, że to, co się pisze łącznie, uważamy za jeden wyraz, jedną formę).

Skoro w pewnym zakresie akcentowane są w różnych wyrazach i formach sylaby od pierwszej do piątej od końca, to w takim zakresie jest to akcent swobodny. W każdym razie może on być ilustracją dawnego akcentu swobodnego.

Akcent swobodny łączy się z akcentem ruchomym, tzn. takim, że w różnych formach danego wyrazu może on padać na różne sylaby, np. pierwszą, drugą, trzecią od końca; drugą, trzecią, czwartą; trzecią i czwartą itp. Przyjmuje się, że w dawnej polszczyźnie (może jeszcze w XIII wieku) akcent był nie tylko swobodny, ale i ruchomy. We współczesnym języku polskim akcent jest w zasadzie stały, nieruchomy (na drugiej sylabie od końca). W pewnym zakresie jest on jednak ruchomy, może bowiem padać w różnych formach tych samych wyrazów na różne sylaby: pierwszą, drugą, trzecią lub czwartą od końca, np. *enzet'es (NZS), enzet'esu, (do) enzet'esuśmy (należeli), (z) enzet'esemeście (byli związani)*; na drugą, trzecią i czwartą, np. *p'iszę, pis'aliliśmy, pis'alibyśmy*; na drugą, trzecią, czwartą i piątą, np. *l'ogik, l'ogicy, l'ogikaście (nie mieli), l'ogikoweśmy (nie lubili)*.

Po okresie akcentu swobodnego i ruchomego panował w języku polskim — prawdopodobnie w wieku XIV—XV — akcent inicjalny. Współcześnie akcent taki (oczywiście poza wyrazami dwusylabowymi i trzysylabowymi typu *m'uzyka*) występuje czasem przy ekspresywnym nacechowaniu, przy przeciwstawieniach, wyliczeniach, fakultatywnie. Przykłady: *'oczywiście, k'olosalne wydatki, p'omniki budował, tyle sz'owinizmu, tyle ni'enawiści, w propagandzie i st'alinowskiej, i br'eźniewowskiej, patrzymy na n'ajlepszych skoczków świata, skaczą r'ewelacyjnie, jest to 'olbrzymi sukces, jużście dość n'apsioczyli, n'anarzekali*.

Akcent współczesny jest, ogólnie mówiąc, stały fonetycznie, ruchomy morfologicznie. Można jednak wskazać przykłady odwrotne: akcentu poniekąd fonetycznie ruchomego, morfologicznie stałego, jak np. *m'uzyk, m'uzycy, m'uzykaśmy (słuchali), m'uzykoweśmy (mieli dobrych), gr'am, gr'amy, gr'aliliśmy, gr'alibyśmy* (ale jednak: *muzyk'owi, graj'ący*).

Na ćwiczeniach z gramatyki historycznej można by też zanalizować ze studentami akcentuację w tak przygotowanym tekście współczesnym, by w nim były przykłady akcentowania różnych od końca sylab w różnych wyrazach (akcent swobodny), różnych sylab w tych samych wyrazach (akcent ruchomy), akcentowania tej samej sylaby będącej w różnych formach wyrazu na różnych od końca miejscach (akcent morfologicznie stały),

ewentualnie też akcentowania inicjalnego. Mogłyby to być np. takie urywki tekstu:

Politykóweśmy nie kochali, bo polityk to był zwykle arcymistrz propagandy i kazuistyki. O żadnym politykuśmy nic dobrego nie słyszeli. Aleśmy przestali patrzeć na polityków spode łba, kiedy zmienili PRL na Rzeczpospolitą Polską — nazwę i rzeczywistość.

Wstaliśmy z bratem przede dniem. W ogóleśmy się nie myli. Ubraliśmy się błyskawicznie i pobiegli na przystanek. Akurat nadjeżdżał autobus. Nie zdążylibyśmy już następnym, jeźlibyśmy się na ten spóźnili. W pociąguśmy odpoczęli, na wycieczce wypoczęli.

Są w tych urywkach przykłady akcentowania sylaby ostatniej: *arcym¹istrz*, *spod¹e*, *PRL* (*peer¹el*), *przed¹e*, *akur¹at*, przedostatniej: *koch¹ali*, *zw¹ykle* itd., trzeciej od końca: *kazu¹istyki*, *ale¹śmy*, *pol¹ityków*, *Rzeczposp¹olitą*, *wst¹aliśmy*, *ubr¹aliśmy się*, w *poci¹aguśmy*, czwartej od końca: (*o*) *pol¹itykuśmy*, w *ogóle¹śmy*, *zda¹żylibyśmy*, *jeż¹elibyśmy*, piątej od końca: *pol¹itykóweśmy*, akcentu inicjalnego: (*-śmy*) *odpoczęli*, *wypoczęli*. Jest też przykład ruchomości fonetycznej, a (pewnej) stałości morfologicznej akcentu: *pol¹ityk*, *pol¹ityków*, (*o*) *pol¹itykuśmy*, *pol¹itykóweśmy*.

Przedstawione tutaj zilustrowanie dawnych stadiów rozwoju akcentu faktami z języka współczesnego może przynieść w nauczaniu korzyści dwojakiemu rodzajowi. Po pierwsze może studentom przybliżyć, unaocznic owe historyczne procesy, a po drugie pomoże zdać sobie dokładniej sprawę z przedstawionych od nieco innej strony niż w gramatykach i na wykładzie z gramatyki opisowej dzisiejszych stosunków akcentuacyjnych. Takie doświadczenie ma autor niniejszego szkicu z wykładów i prowadzonych swego czasu ćwiczeń na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

Мариан Куцала

СОВРЕМЕННАЯ АКЦЕНТУАЦИЯ КАК ИЛЛЮСТРАЦИЯ К ЛЕКЦИИ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ АКЦЕНТУАЦИИ

Резюме

При обучении исторической грамматики профессор И. Байерова предпочитает обращаться к современному языку. В статье автор обосновывает тезис, что соответственно представленные акцентные отношения в современном польском языке могут помочь студентам в понимании исторического развития акцентуации. Иллюстрацией свободного акцента может быть акцент на первом слоге от конца, например, *wuesp¹e* (*WSP*), *nad¹e mna*, на втором (наиболее распространен), на третьем, например, *pol¹ityka*, на четвертом, например, *pis¹alibyśmy*, на пятом — *w szcz¹egółacheśmy* (*się pogubili*). Подвижной акцент

(фонетически) выступает в формах, как например, *l'ogik*, *l'ogicy*, *l'ogikaście* (*nie mieli*), *l'ogikóweśmy* (*nie lubili*), или же *gr'am*, *gr'amy*, *gr'alіśmy*, *gr'alibyśmy*. Эти формы могут также быть иллюстрацией акцента фонетически — подвижного, но морфологически — постоянного. Инициальный акцент слышится при экспрессивной окраске высказывания, например, *k'olosalne wydatki*.

Marian Kucala

CONTEMPORARY ACCENTUATION AS AN ILLUSTRATION FOR THE LECTURE ABOUT HISTORICAL ACCENTUATION

Summary

Professor I. Bajerowa is an advocate of referring to contemporary language when teaching historical grammar. In the article the question is to justify the thesis that accent relationships in contemporary Polish showed appropriately may help the students to understand the historical development of accentuation. Illustration of the free accent may be the accent on the last syllable, e. g. *wuesp'e* (WSP), *nad'e mna*, on the penultimate syllable (the most common), on the third syllable from the end, e.g. *pol'ityka*, on the fourth syllable from the end, e.g. *pis'alibyśmy*, on the fifth syllable from the end, e.g. *w szcz'ególacheśmy* (*się pogubili*). Shifting accent (phonetically) occurs, e.g. in the forms *l'ogik*, *l'ogicy*, *l'ogikaście* (*nie mieli*), *l'ogikóweśmy* (*nie lubili*) or *gr'am*, *gr'amy*, *gr'alіśmy*, *gr'alibyśmy*. These forms may also be the illustration of phonetically shifting and morphologically stable accent. Initial accent can be heard in the expressive marking of the utterance, e.g. *k'olosalne wydatki*.